

3

OSMANLI ARAŞTIRMALARI

III

Nesir Heyeti — Editorial Board

HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ

HEATH W. LOWRY

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

III

İstanbul - 1982

MUHAMMED HİLÂL EFENDİ'NİN YEMEN'E DAİR İKİ LÂYİHASI

İdris Bostan

Önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunan Yemen ve havalisi, XVI. yüzyılın ilk yıllarından itibaren bir yandan Kızıldeniz sahillerinde görünmeye başlayan Osmanlıların, diğer yandan Portekizlilerin ve daha sonraları diğer Avrupalı ülkelerin faaliyet gösterdikleri bir bölge haline gelmiştir.

Yemen Beylerbeyliği'nin kuruluşundan¹, elimizden çıktığı Birinci Dünya Savaşı sonlarına kadar geçen sürede cereyan eden olaylar, bu bölgenin Osmanlı Devleti tarafından ne derece önemli görüldüğünü açıkça ortaya koyar².

Ne varki Osmanlı idaresindeki Yemen'de, yüzyıllar boyunca idarecilerin beceriksizliği yanında bazen içerdeki isyancı imamlar, bazen de dış devletlerin saldırıları yüzünden huzur içinde tam bir hâkimiyet tesis edilememiştir.

İlk olarak Selman Reis'in Yemen hakkındaki lâyihasıyla³ başlayan ve yakın tarihimizde askerî, mülkî birçok idareci tarafından

1 Yemen Beylerbeyliği'nin kuruluşu (9 Şevval 945/24 Şubat 1539) hakkında bk. Şerafettin Turan, «Süleyman Paşa (Hadım)», *İA*; Süleyman Paşa'nın, Beylerbeyliğinin kuruluşundan bahs eden bir mektubu için bk. TSMA, No. 9663; Âli Efendi, *Ahbârü'l-Yemânî*, Hamidiye Kütüphanesi, No. 886, vr. 45b; Salih Özbaran, «Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu», *Tarih Dergisi*, 31 (İstanbul 1977), s. 101.

2 Ana hatları ile Osmanlı idaresindeki Yemen tarihi için bk. İ. Süreyya Sırma, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları*, İstanbul 1980, s. 57-67.

3 Selman Reis ve lâyihası konusunda bk. Fevzi Kurdoğlu, «Meşhur Türk Amirali Selman Reis'in Lâyihası», *Deniz Mecmuası*, 47 (İstanbul 1934), s. 67-73; Selman Reis'e aid diğer bir arıza için bk. Şehabettin Tekindağ, «Süveys'te Türkler ve Selman Reis'in Arızası», *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 9 (İstanbul 1968) s. 77-80; Yakup Mughul, «Portekizlilerle Kızıldeniz'de Mücadele ve Hi-

yazılan lâyhalarla anlatılmaya çalışılan Yemen; tarihî, coğrafi, iktisadî ve siyasî olarak birçok yönleriyle karşımıza çıkar.

Kütüphane ve arşivlerimizde bulunan Yemen'e ait eserlerdeki bilgiler oldukça zengindir⁴.

Bizim burada metnini neşredebileceğimiz Muhammed Hilâl Efendi'nin «*Hitta-i Yemâniyye Hakkında Ma'lûmât-ı Coğrafiyye ve İdâriyye*» adlı lâyhası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. 6622'de kayıtlı bulunmaktadır. O'nun bu eserini tamamlar mahiyetteki diğer bir lâyhası ise BA. Yıldız Evrakı, KSM. 19, Evrak 2463, Zarf 130, Kutu 58'dedir. (Bugün 2009 yılı itibarıyla BOA, YEE 58/33 dir)

caz'da Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi Hakkında Bir Vesika», *Belgeler*, II (1965), s. 37-47.

4 Burada İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde mevcut Yemen ile ilgili eserlerin bir listesi araştırmacılara kolaylık olmak üzere sunulmaktadır :

Türkçe Yazmalar :

- Abdü'l-mü'min b. Ali, *Mir'âtü'l-Yemen*, İÜK. TY. 6129;
Ahmed Ziya, *Mufassal Yemen Coğrafyası*, İÜK. TY. 4254;
Esad Cabir b. Osman Râgıb, *Yemen*, İÜK. TY. 4250;
 Hasan Hâlid Bey, *Yemen Seyahatnâmesi*, İÜK. TY. 4917;
Dr. İsmail b. İbrahim, *Yemen Vilâyetinin Ahvâl-i Fenniyesi*, İÜK. TY. 4663;
Mehmed Emin Paşa, *Yemen Kit'a-i Cesimesinin İki Vilâyete Taksimi Lüzumunun ve diğer Hususat-ı Mühimmenin Beyânını havi risâle*. (Diğer adı: *Yemen Kit'asının Ma'muriyetine ve Daima Âsâyişte Bulunmasına dair Tedâbir.*), İÜK, TY. 4615;
 Muhammed Hilâl Efendi, *Hitta-i Yemâniyye Hakkında Ma'lûmât-ı Coğrafiyye ve İdâriyye*, İÜK. TY. 6622;
 Rumûzî, *Tarih-i Feth-i Yemen*, İÜK, TY. 6045;

Arapça Yazmalar :

- Abdullah b. İbrahim es-Süfi, *Risâle fi mezhebî'z-zeydiyye*, İÜK. AY. 4750;
 Bedreddin Muhammed b. İsmail, *el-Letâifü's-seniyye fi ahbâri'l-memâlikü'l-Yemeniyye*, İÜK. AY. 1345, AY. 3294;
 Câmîü'l-müttân fi ahbâri'l-Yemeni'l-Meymûn, İÜK. AY. 5907;
 Hasan b. Ahmed el-Hemedânî, *Kitâbu'l-iklîl*, İÜK. AY. 3488;
 İdris b. Hasan, *Nüzhetü'l-efkâr ve ravzatü'l-ahyâr*, İÜK. AY. 3521;
 Numan b. Muhammed, *Takvimü'l-ahkâmü's-şer'iyye alâ mezhebî'z-zeydiyye*, İÜK. AY. 3476;
 Zebidî, *Kurretü'l-uyûn fi ahbâri'l-Yemeni'l-Meymûn*, İÜK. AY. 1330.

Yemen'de iki defa görevde bulunan Muhammed Hilâl Efendi⁵ kaleme aldığı birinci lâyihasında bölgenin siyasi, iktisadi ve ictimai bakımından önemini belirtmiş, iç karışıklıkların sebepleri ve çareleri üzerinde durmuş ve Yemen'in imarı konusunda tavsiyelerde bulunmuştur. Eser 13 varaktır. 5 varaktan oluşan ikinci lâyihada ise daha çok halkın yaşayışı, kullandığı eşyalar, mimarî özellikler, inanışlar, örf ve âdetler anlatılmıştır.

I. *Lâyiha'nın muhtevası :*

Üç fasıldan oluşmaktadır. Önce her fasılın ihtiva ettiği konular kısaca özetlenmiş ve sonra her fasıl ayrı ayrı bendler halinde açıklanmıştır. Üç fasılın tamamı yirmibir bendde incelenmiştir.

Birinci Fasl :

Birinci bend : Burada Yemen'e ait coğrafi bilgiler verilmekte olup, Osmanlı Devleti sınırları içinde kalan yerler belirtilmiştir. Sa'da'nın da Osmanlı topraklarına katılmasıyla bölgede ticarî ve resmî haberleşmelerin daha kolay olacağı üzerinde durulmuştur.

İkinci, üçüncü bend : Yemen'in iklim ve bitki örtüsünün anlatıldığı bu bendlerde, denize yakın yerlerin (msl. Tihâme) sıcak, iç kesimdeki yüksek tepelerin ve dağların soğuk olduğu anlatılır. Kışın yağmur yağmadığı halde, mayıs, haziran ve temmuzda bol yağmur yağar. Sıcak yerlerde hurma, kına, sahile nisbetle soğuk sayılan yüksek kesimlerde ise limon, turunc ve kavun yetişir. Senede üç defa ekilen bu topraklarda buğday, arpa, mercimek, fasulye ve darı üretilir. En önemli ürün kahvedir. Tihâme hariç, Yemen'in her tarafında kahve yetiştirilir.

5 Muhammed Hilâl Efendi Yemen'de «Yemen vilâyeti İstinâf Mahkemesi Ceza Reisi» olarak görev yapmıştır. Bu göreve ilk tayini 19 Ağustos 1879 olup, 7 ay, ikinci defa tayini ise 14. Kasım. 1887 olup, 10 ay sürmüştür. Hayatı ve eserleri için bk. Nejat Göyünc, «Trablusgarb'a ait Bir Lâyiha», *Osmanlı Araştırmaları I*, (İstanbul 1980), s. 235-237. Onun yukarıdaki makalede zikredilen eserlerine ve Yemen hakkındaki lâyihasına ayrıca şu eserini de ilâve edelim. «Lûkâtâtü'z-zehab fi âsâri'l-arab», İÜK. TY. 6971. (Bu eser, ~~Sch~~ Zor hakkındadır.)

Dördüncü bend : Yemen'de Osmanlı idaresi zamanında, öncele-ri sadece İran şebbenderi bulunurken, sonraları Fransa, Yunanistan ve İngiltere Hudeyde'de, İtalya Moha'da birer konsolosluk tesis etmişlerdir.

Beşinci bendde : Yemen'in en büyük iskelesinin Hudeyde oldu-ğu ve buradan yapılmakta olan ticaretin önemi anlatılmaktadır.

Altıncı bend : Yemenliler giyim-kuşam ve sair eşyalarını ken-dileri imal ederler ve yabancı mal kullanmazlar. Fes yerine arakiy-ye giyerler. Ayakkabılarına paşmak denir. Kullandıkları sahan ve tencereler topraktan, tepsiler ise deridendir. Ahali oldukça tutum-ludur.

Yedinci, sekizinci ve dokuzuncu bend : Yemen'de esaslı bir tah-rir yapılmadığı için ne kazalarda, ne de devlet merkezinde köylerin adları tam olarak mevcut değildir. Bu sebepten vergilerin toplan-ması şeyhlere havale edilmiş, ancak o zaman da birçok uygunsuz-luklar olmuştur. Ayrıca köylerin idareleri düzensiz olduğundan muh-tarlar devlet malını zimmetlerine geçirmektedirler. Bunun önlenme-si için nüfus ve mal-mülk sayımı yapılmalı, yeni düzenlemeler ge-tirilmelidir.

Onuncu bend : Halk, meselelerini halletmek konusunda kendi fakihlerine başvurmakla beraber kasabalardaki kaza ve nahiye mec-lislerine de müracaat ederler. Yemen'de topraklar çok geniş oldu-ğundan bazı yerlerde davaların nasıl çözümlendiği bilinmemektedir.

İkinci Fasıl :

Onbirinci bend : Toprakları oldukça geniş ve nüfusu üç milyo-nu bulan Yemen'in ahalişi devlete bağlıdır. Bu vilâyetin bir vali ile idaresi ise mümkün değildir. Muhammed Hilâl Efendi, burada beş delil getirerek halkın devlete karşı iyi niyetli ve itaatkâr oldu-ğunu anlatmaya çalışmıştır.

Onikinci bend : Ancak bölgedeki bazı şeyhler halkı Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırma gayreti içindedirler. Bunlardan Şe-refüddin adlı şeyh, bu maksatla bazı kabile şeyhlerine Kur'ân âyet-lerini de zikrederek ve Türklerin din dışı davranışlar içinde olduk-larını yazarak isyana teşvik etmektedir.

Onüçüncü bend : Bu kısımda mezheplerden bahsedilmektedir. Çoğunluk zeydî olmakla beraber, şâfiî, hanefî, hanbelî gibi mezhepler de vardır.

Onördüncü bend : Yemen'de üç vali bulunursa gelir kafi gelmez denilecek olursa buna da çare gösteren müellif, Hicaz'a terk edilen Yemen gümrüğünün iade edilmesini ve Avrupa'ya satılan kahveden yüzde bir alınan gümrük resminin yüzde üçe çıkarılmasını tavsiye eder.

Üçüncü Fasl :

Onbeşinci bend : Yemen'le Osmanlı Devleti arasında telgrafla haberleşme oldukça zordur. Bir ay kadar sürmektedir. Halbuki İstanbul-Aden telgraf hattına Hudeyde'den yeni bir hat bağlanacak olursa haberin San'a'ya bir an önce ulaşması kabildir.

Onaltıncı bend : Merkez'den Yemen'e tayin edilen memurların ya arap veya arapçaya vakıf kimselerden olması önemli bir husustur.

Onyedinci bend : İsyancı Şerefüddin'in ıslahı için ya ileri gelenlerden bazılarını padişahın yanına davet ile iltifat ettikten sonra geri gönderip imama nasihat etmelerini temin etmeli veyahut bu isyancıya maaş ve rütbe verip onu kontrol ve idare altına almalıdır.

Onsekizinci ve ondokuzuncu bend : Yemen birkaç vilâyete ayrılırsa hem idaresi kolaylaşır, hem de valiler kendi bölgelerindeki isyancıları birer ikişer ortadan kaldırırlar. Bu arada Sa'da bölgesine de bir miktar asker göndermek ve orayı da idare altına almak mümkündür.

Yirminci bendde ise Hadramut ve Şihr'den bahseden müellif, buraların da idare altına alınmasını tavsiye etmektedir.

Yirmibirinci bend : Yemen'in ileri gelenlerinden birkaç kişi İstanbul'a çağrılır kendilerine hediyeler verilir ve halifenin hizmeti anlatılırsa onlar da yurtlarına döndüklerinde halklarına gördüklerini anlatırlar. Bunun ise birçok faydaları olacağı şüphesizdir.

Muhammed Hilâl Efendi, bundan sonra Aden hakkında coğrafi, idârî ve ticârî bilgiler vererek lâyihasına son verir.

II. *Lâyihannın muhtevası :*

Bu lâyhada önce Yemen hakkında verilen kısa bir coğrafya bilgisinden sonra mimârisinden bahsedilir. Yemen'de evler beş-altı katlıdır. Birinci katlar taştan diğer kısımları kerpiçtendir. İç duvarları kireçle sıvanmıştır. Dışarda ise yalnız pencere etrafı sıvalıdır. Pencereceler çoğunlukla tahta kaplıdır, cama pek rastlanmaz. Mimarların maharetine diyecek yoktur.

Evlerin döşenmesi ise, odaların kapı duvarı hariç diğer üç duvarın çeşitli basmalarla süslü, perdeler asılması şeklinde olur. Yastıkları üst üste bu perdelerin önüne koyarlar. Odada ayrıca raflar, ayaklı sarı tepsi üzerinde birkaç nargile bulunur.

Halkın kıyafetine gelince; kadınlar amerikan bezinden yapılmış don giyerler. Kabile halkı üstüne gömlek giyer ve altlarına fota sararlar. Bu fotanın ucuna da cenbiye dedikleri hançer takarlar.

Yemenliler tencere, sahan gibi mutfak eşyalarını taştan yaparlar, bakır kullanmazlar.

Yemen ahalişi öğle vakti evlerine çekilip yemekten sonra kat çignerler. Kahvenin kabuğunu kaynatıp çay gibi içerler. Halis kahveyi asla kullanmazlar.

Yemen'de mûsikî âletleri davul ve zurnadır. Bir cemiyette davul ve zurna çalındığında erkekler kalkarak topal bir insanın yürüyüşüne benzer şekilde dans ederler. Yemen'de mûsikî gelişmemiştir. Bir gelinin damad evine getirilmesinde de uyguladıkları bazı âdetleri vardır. Güzel âdetlerinden biri de maddî bakımdan zor durumda olanlar için kurulmuş olan yardımlaşma sandığıdır.

Lâyihannın bundan sonraki kısmında Yemenlilerin kendi mezheplerine ait bazı inançları anlatılmaktadır.

I. *Lâyihânın metni :*

(1b) İşbu mecmû'a Yemen kıt'asının i'mâr ve islâha kâbiliyyet-i tabi'yyesinden ve ahâlîsinin ahlâk-ı hasene ve âdât-ı müstahsene-siyle taraf-ı saltanat-ı seniyyeye olan itâ'at ve inkiyâdlarından bâhis olup üç fasıl üzere tertîb olunmuşdur.

Birinci Fasl

Kıt'a-i mezkûrenin ta'rifât-ı arzıyesıyla arâzisinin kuvve-i inbâtiyesi ve mahsûlâtı ve ahâlîsinin ve taraf-ı Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'ye itâ'at ve inkıyâdları ve âdât-ı hasenelerini ve mezheplerini ve kâbiliyyet ve isti'dâdlarını hâkîdir.

İkinci Fasl

Yemen kıt'asında şeyh ve fukahâ nâmiyle bulunan eşhâs-ı muzırranın ve kurâ muhtârlarının ahvâli ve henüz taht-ı itâ'ata dehlâlet etmeyen bilâd ve kurânın ahâlîleri merkûm şeyhler taraflarından ne sûretle igfâl olunduklarına dâirdir.

(2a)

Üçüncü Fasl

Kıt'a-i mezkûrenin nasıl bir ehemmiyeti hâiz olup ilerüde fevkalâde ma'mûriyyet ve servet kesb etmeğe kâbiliyyeti olmağla ahâlinin tahsîl-i ma'ârife ve islâhât-ı nâfi'aya ve telgraf inşâsına müte'allik husûsâtlarda tedâbîr-i lâzimenin icrâsında ne gibi şeyleri şâmindir.

Birinci Fasl

Birinci Bend

Yemen kıt'ası⁶ Bahr-i Ahmer'in sâhil-i şarkisinde Bâbü'l-mendeb boğazı ittisâline kadar imtidâd eylediği bilcümle haritalarda hisâb-ı sahîh ile iş'âr ve ityân olunmakta olduğu cihetle muhtâc-ı izâh değildir. Ancak arzen her bir tarafı lâykîyle misâha ve ta'yin kılınmadığı cihetle ancak ba'z-ı mahallerinde on iki gün bu'd ve mesâfeye kadar envâr-ı adâlet-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye emniyyet-

6 Yemen'in coğrafi konumu ve yüzölçümü hakkındaki bilgiler farklıdır. Lâyihalarda gün, saat, km, km² gibi birimler ölçü olarak kullanıldığından ifadeler değişiktir. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. İ.S. Sırma, Yemen İsyaneleri, s. 33-35.

bağs-ı bilâd u emsâr olmakda ve ba'z-ı mahallerinde ve bâ-husûs Cebel-i Ebû Arîş cihetinde yalnız dört günlük mesâfeye kadar taht-ı itâ'atda olup andan ilerüde bulunan bilâd u kurâ ahâlileri bir takım şeyh nâmiyle mütegalibe ve sebükmegezânın taht-ı tegallüb ve te'addîlerinde kalup henüz taht-ı itâ'at-ı (2b) Devlet-i Aliyye'ye dâhil olmamışlardır.

Mülk-i Sa'dâ. İşbu Sa'dâ memâliki merkez-i livâ olan Sa'dâ memâliki deyu nâm verilmektedir. Asîr ile merkez-i vilâyet olan San'a şehri mâbeynine dahî hulûl eylediği cihetle muhâberât-ı resmîyye ve ticâriyye dūcâr-ı envâ-'ı müşkilât olmakda bulunduğundan ve işbu bilâd ve emsâra sâye-i muvaffakiyyet-vâye-i hazret-i mülûkâne-de işbu Sa'dâ bilâdı dahî taht-ı inkıyâda dâhil olur ise mûcib-i muhassenât-ı adide oldukdan başka merkez-i livâ olan Asîr ile merkez-i vilâyet beyninde emniyyet-i tarîk ve teshil-i emr-i muhâberât-ı resmîyye ve ticâriyye hâsıl olur.

İkinci bend

Yemen kıt'asının bahre yakın olan mahalleri memâlik-i hârreden olup bunlara Tihâme ve arâzi-i Vâtıya ta'bir ederler ve mürtefi' ve cibâl ve tilâli hâvi olan mahalleri bilâd-ı mu'tedile gibi mezârî' ve eşcâr ile ma'mûr ve âbâdândır ve hurma ile hınna bilâd-ı hârrede bulunup limûn ve taring ve kübbâd ve sâire her dürlü hubûbât ve mezrû'ât bilâd-ı mürtefi'a (3a) ve sevâhile nisbetle bilâd-ı bâri-dede bulunur. Yemen kıt'asında eyyâm-ı şitâda yağmur yağmayup mayıs ve haziran ve temmuz aylarında kesretle yağmur nüzûl eder. Binâenaleyh ol tarafların hâsılât-ı arziyyesi vilâyât-ı sâire gibi senede yalnız bir def'a hâsıl olmayup ahâlf-i Yemen senede üç def'a mezrû'ât ahzine muvaffak olurlar. Ve ekser mahalleri cibâl ile muhât bulunduğu cihetle bârândan hâsıl olan süyûl şevâhik-i cibâlden nüzûl ve mezrû' olan arâziye dühûl irvâ ve iskâ eylediğinden külliyyetlü mahsûl verir.

Üçüncü bend

Arâzi-i Yemâniyye'de her dürlü hubûbât hâsıl olup hinta ve sa'îr ve ades ve fasulye ve kırmızı darı ve beyâz darı ve kurâ ahâ-

lîsinin ekl eyledikleri kırmızı darı ile duhn nâmında bir nev' külli-yetli hâsıl olur⁷.

Pek ziyâde vâridât veren mahaller kahve ağacı bulunan yerlerdir. Kahve mahsûlu hârr olan mahallerde husûle gelmeyüp etrâfî cîbâl ve tilâl ile muhât ve bununla beraber âb u havâsı mu'tedil olan mahallerde hâsıl olur. (3b) Ancak Tihâme cihetinin havâsı hârr ve cîbâlden ârî bulunduğu cihetle kahve mahsûlu oralarda husûle gelmeyüp Yemen kıt'asının sâir kâffe-i bilâdında kahve hâsıl olur. Kahve ağacının şekli yeni zer' olunmuş nâr ağacı fidanına müşâbih olup yaprakları dahî elma ağacının yaprağına benzer. İşbu kahve ağacı beyaz renkde çiçek açup kahve denilen mahsûlu yeşil bir ufak meyve verüp muahharen rengi kırmızıya tebeddül eder. Ve andan sonra rengi siyaha tahavvül edüp ba'dehû iktitâf ve cem' ederler. Ve yine bir taraftan çiçek açup mahsûl verir. Ve çıkan kabuğunu dahi ol havâfî ahâlîsi çay gibi içerler. Kahvenin yübûsetinden dola-yı içmekden imtinâ' ederler.

Dördüncü bend

Çâkerlerinin Yemen vilâyetine memûriyetimde ya'nî yetmiş do-kuz sene-i hicriyyesinde şöyleki devletlû Asım Paşa hazretlerinin vâ-lilikleri esnâ[sın] da kıt'a-i mezkûrede düvel-i ecnebiyye memurları olmayup yalnız İran Devleti'nin (4a) bir şehbendîri bulunur idi. Muahharen Fransa ve Yunan ve İngiltere konsolosları gelüp Hudeyde'de ikâmet eylediler. İtalya Devleti Afrika sâhilinde istilâ ve zabt ve Assab nâmîyle tesmiye eylediği mahallin karşısında vâki' olan ve Yemen vilâyetine tâbî' bulunan Moha kazâsı merkezine bir konsolos memur ve ta'yin eyledi. İngiltere Devletinin Hudeyde'de teb'ası mevcûd ise de devlet-i müşârünileyhin bundan evvel ale'd-devâm orada bir konsolosu bulunmayup Cidde'de iskân ve senede bir iki def'a Hudeyde'ye gelüp teb'asının mesâlihini tesviye ve rû'yet edüp yine Cidde'ye avdet etmekte ve hatta konsolos-ı müşârüniley-

1279
1862

7 Bölgede her çeşit mahsulün yetiştirilebileceğini anlatan M. Emin Paşa. (aym eser, 1b, 7a) ise, Yemen'i bu özelliklerinden dolayı Anadolu'ya benzetir. Yemen'de yapılan ziraat, elde edilen ürünler ve bunların şehirlere göre dağılımı için bk. Esad Cabir, Yemen, s. 60-76; A. Ziya, Mufassal, vr. 21a-22b.; Dr. İsmail, aym eser, s. 163-164; Dr. Hasan Kadri, Yemen ve Hayatı, Dersaadet 1328, s. 34-35.

hin geçen sene Hudeyde'ye azîmetinde birçok nüfus müceddeden taht-ı himâyesine dâhil olmuş ve dâhil olanların ekserîsi Hindiiyyü'l-âsl bulunmuş oldukları bahânesiyle idhâl olunmuşdur⁸.

Beşinci bend

Kıt'a-i Yemâniyye'nin en büyük iskelesi Hudeyde olup işbu Hudeyde iskelesi Süveys kanalının küşâdından berû Hind tarîkinin vasatında (4b) vâki' olduğu ve Hind tarîkinin ticârâtı ise kesretli ve bundan ma'dâ düvel-i sâire indinde tarik-i mezkûrun ehemmiyeti hâiz bulunduğu ve gitdikçe şân ve şöhret kesb edeceği bedhîdir. Ve bunu te'yîd eden edilleden biri dahî iki sene mukaddem Süveys kanalından mürûr eyleyen vapurlar beher hafta yirmi otuzu tecâvüz etmez iken bugünlerde yetmiş seksen vapur beher hafta mürûr etmektedirler. İkincisi yine iki sene mukaddem Hudeyde'de Avrupa tüccârânından kimesne bulunmadığı halde bugünkü günde birkaç kumpanya gelüp kahve ahz ve i'tâsıyla iştigâl etmektedir⁹. Ve buraya kadar irâd edilen berâhîn-i vâzihadan anlaşıldığı üzere Yemen kıt'asının gitdikçe ehemmiyeti tezâyüd edecektir.

Altıncı bend

Kıt'a-i Yemâniyye ahâlîsinin gâyet güzel bir âdetleri olup o da memâlik-i sâire mahsûlât-ı sanâ'iyyesinden müstağnî olarak kendi memleketlerinde çıkan emti'a ile iktifâ ederler¹⁰. Meselâ fes yerine ma'mûlât-ı mahalliyyeden ve üzeri akmişeden masnû' arakiyye¹¹ dedikleri tâkiyeyi (5a) giyüp ayaklarına dahî kundura giymeyüp hayvan derilerinden ma'mûl, manzarası güzel paşmak ismiyle [müsem-

8 Avrupahlıların Kızıldeniz ve Afrika'nın güneyinde nasıl bir siyaset uyguladıklarını, nerelerin kimler tarafından paylaşıldığını M. Emin Paşa (*aynı eser*, vr. 7b-9b) anlatır.

9 Hudeyde'nin ticari önemi, iklimi, mimarî özellikleri ve nüfusu hakkında geniş bilgi için bk., A. Ziya, *Mufassal*, vr. 8a, 9b.; Hasan Halid, *aynı eser*, s. 8. Bu eserde Kızıldeniz'in en meşhur iskelesinin Hudeyde olduğu zikredilir.; İbrâhim Abdüsselâm, *Yemen Seyahatnâmesi*, Dersaadet 1324, s. 7.; Esad Cabir, *Yemen*, s. 197 v.d.

10 Dr. İsmail (*aynı eser*, s. 162) Yemen sanayiinin oldukça fakir olduğunu yazar.

11 Çocukların başlarındaki beyaz sarıklara kofiyeye denir. Bkz. Hasan Kadri, *aynı eser*, s. 72.

mâ] olan bir nevi ayakkabı giyerler¹² ve bakırdan ma'mûl sahn ve tencere isti'mâl etmeyüp tencere yerine toprakdan ma'mûl ise de gâyet rasânetlü ve kullanışlu ve ehven fiyatlı ve sahnlar taşdan ma'mûl olarak isti'mâl ederler¹³. Ve tepsi yerine gâyet güzel ve kalın deriden masnû' ve etrâfı müzeyyen şeyi isti'mâl ederler. Ve me'kûlâtta vilâyât-ı sâire ahâlisi gibi emtia-i mütenevvi'a ve sebzevâta ehemmiyyet vermeyüp yalnız lahm ile iktifâ ve tasarrufât-ı mümküneye ri'âyet ederler. Doğrusu şu âdât-ı haseneleri sâyesinde kıt'a-i mezkûrenin ahâlisine ilim ve sanâyi tedrîsi ta'lim olunsa ahâlî-i mezkûre az vakitte fevka'l-gâye kesb-i servet edecekleri be-dîdâr bulunmuşdur.

Yedinci bend

Karyelerin idâreleri gayr-ı muntazam bir halde bulunup emvâl-i mirîyeyi ahâlî muhtâra verüp zimmetine geçirerek inde'l-hâce hükümet tarafından (5b) tazyîk olunduğu takdirde inkâr ederler. Ve ekser muhtârlar kâim-makâmların hüsn-i teveccühünü kazandıktan sonra ahâlîye envâ-i rencide edüp bu sebepten dürlü dürlü münâzaaların zuhûruna bâis olur. Ve bu misillü fenâlıkların ber-taraf edilmesi tahrîr-i nüfûs ve emlâka mütevakkıf olup eğerçi tahrîr-i nüfûs ve tahrîr-i emlâk usûlü icrâ olunmuş olsa ol-vakt emlâk vergüleri nizâmı dâiresinde istifâ kılınarak karışıklık vukû'a gelmeyeceği derkârdır.

Sekizinci bend

Yemen kıt'asında ve Ta'izz sancağına tâbi Ka'tabe ve İb ve Hudeyde sancağına tâbi Moha ve Cebel-i Sabr kazâları İngiltere Devleti yedinde bulunan Aden memleketi arâzisine mücâvirdir. Ve hüdûdümüzdan Aden'e kadar üç dört günlük mesâfe olup ve bu mesâfede bulunan arâzi bir takım meşâyihin taht-ı idârelerinde ise de fi'l-asl yine İngiltere Devleti'nin taht-ı himâyelerindedir. Aden'de bulunan İngiltere memurları meşâyihin celb-i kulûbuna her sûretle

12 Hasan Kadri, eserinde Yemenlilerin giydikleri ayakkabıya darrâş denildiğini kaydeder, s. 70.; A. Ziya, (*aym eser*, vr. 26a) Asir araplarının hedyan veya medas adı verilen meşin nalın giydiklerini zikreder.

13 Hasan Halid Bêy (*aym eser*, s. 25) desti ve tencereleri Yahudilerin yaptıgını söyler.

ikdâm ve teşebbüs edüp bu vâsıtâ ile oralara (6a) itâle-i dest-i tecâvüz ederler. Hattâ hudûd-ı merkûmeden râfi ve Ka'tabe kazâsı muzâfâtından birkaç karyelerden bu âna kadar vergü alınmakta iken Aden'de İngiltere memûrları mezkûr karyelerin filân şeyhe tâbi olduğu iddiâ ve makâm-ı vilâyete bir kıt'a mektûb irsâl eylemiş ise de kurâ-yı mezkûre bu âna kadar devlet-i aliyyeye vergü vermekde oldukları cevâbı verilmişdir. Ancak İngiltere Aden memûrları merkûm şeyhlere temîn-i tarîk için diyerek maâşlar verüp şeyhleri kendülerine celb etmekden bir an hâli değillerdir.

Dokuzuncu bend

Bâlâda bir nebze beyân kılındığı vechile Yemen vilâyetinde bulunan karyelerin esâmîleri merkez-i vilâyette malûm ve makbûl olmadığı gibi sancaklarda ve kazâlarda dahî nâ-malûmdur. Bunun için vergü tahsîli bir takım aşîret şeyhleri üzerine tarh edilmiş ve halbûki bu sebebden birçok uygunsuzluklar husûle gelmekdedir. Binâenaleyh dâhil-i vilâyette umûmen bir tahrîr-i nüfûs ve emlâk usûlü icrâ kılınmak pek de suûbetlü bir şey olmayup bunun zımnında pek büyük menâfi hâsıl olacağı muhtâc-ı izâh değildir.

(6b)

Onuncu bend

Yemen kıt'asının kurâ ve kasabalarında fukahâ nâmıyla bir takım eşhâs geşt u güzâr edüp ahâli fukahâdan mâadâ kimesnenin kelâmına havâle-i sem ve itibâr eylemedikleri bazı taraftan istimâ kılınmakta ise de bu rivâyet mübâlagalı olup ahâli-i vilâyet vilâyât-ı sâirede olduğu gibi kasabalarda bulunan kazâ ve nâhiye meclislerine mürâcaat ederler¹⁴.

Ve nâhiye nâibleri arasına karyeleri geşt u güzâr ve fevt olanların terekelerini tahrîr ederler. Ancak mübâyaat husûsunda bazı fukahâ marifetiyle vesîka tahrîr olunmakta ise de yine resm-i nizâmîsini verüp sened alurlar. Ve meclis mührû basılmadıkça kâni olmazlar. Kazâlarda mehâkim-i nizâmîyye lağv edilmiş halbûki Yemen vilâyetinin bazı kazâları tûlen ve arzen dört ve beş konak me-sâfeyi hâvî olduğundan vilâyât-ı sâireye nisbet olunduğu takdirde

14 Halkın müşküllerini halletmek hususunda kendi fakihlerine başvürdukları hakkında bk. H. Hâlid, *aynı eser*, s. 28.

her bir kazâsı bir livâ cesâmetinde olmağla deâvî-i vâkıanın ne vec-hile cereyân eylediği bilinmemektedir.

İkinci Fasıl

(7a) Onbirinci bend

Yemen vilâyetinin ahâlîsi vilâyât-ı sâire ahâlîsinden daha ziyâde ahlâk-ı hasene ile muttasıf ve devlet-i aliyyeye muti ve münkâd oldukları ber-vech-i âtî delâil-i kaviyye ve berâhîn-i müteaddide ile isbât olunacağı ve vilâyât-ı sâirenin dört beş misli belki daha ziyâde cesâmetinde ve kesret-i nüfûs cihetiyle dahî o nisbetde ve el-yevm nüfûs-ı mevcûdesi üç milyon¹⁵ ziyâde tahmin kılınmakta idüğünden nizâmât-ı devlet-i aliyyenin kâffesi şimdîye kadar lâyıkiyle ve tamâmiyle icrâ kılınmadığı yalnız memûrînin tehâvün ve tekâsülle-rinden neş'et eylediği zann olunmakta ise de bundan başka diğer sebep-i âzamı dahî vardır ki o dahî beyân olunacaktır. Bir vâlî ile idâresi kâbil olmadığından¹⁶ vâfliler mağdur olduğu gibi livâlar ve kazâlar dahî bu nisbetde cesîm bulunduğundan mülkiye ve adliye ve mâliye memurları hakkında dahî böyledir.

Bâlâda beyân olduğu vechile Yemen ahâlîsinin ahlâk-ı hasenesi devlet-i aliyyeye olan inkiyâd ve itâatları âtiyyü'z-zikr serd olunacak edille ile isbât olunur.

Birinci delil

(7b) Dâileri San'a târihi mütâlaa ederken Yemen ahâlîsi hakkında hadîs-i şerif gördüm ki hadîs-i mezkûr şudur :

15 Yemen'in nüfusu hakkında lâyihalardaki bilgiler farklıdır. A. Ziyâ, Asir kıtası dahil 2,452,150 (vr. 2b); Hasan Kadri, 2,5 Milyon (s. 9); H. Hâlid, müslüman nüfusun 4 milyon (s. 26); M. Emin Paşa, 6 milyonu müteceviz (vr. 1b) olarak gösterirler. Bu lâyihaların te'lif tarihi A. Ziyâ, *Mufassal* (te'lif tarihi 1307) hariç kesin olarak bilinmemekle beraber, ifadelerden II. Abdülhamid döneminde yazılmış oldukları anlaşılmaktadır.

16 Daha Yemen Beylerbeyliğinin ilk kurulduğu yıllarda topraklarının genişliği ileri sürülerek bir valinin idare edemeyeceği ifade edilmiş ve zaman zaman Yemen'e iki valî gönderildiği olmuştur. Bk. Âli, *Ahbârü'l-Yemânî*, vr. 69a-b.; İ.H. Danişmend, *İzahn Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1971, c. II, s. 373. Yemen'in ilk fâtilhlerinden Özdemir Paşa ise, üç beylerbeyliğe ayrılabilceğinden bahsetmiştir. Bk. Özdemir Paşa'ya aid *Yemen Fetihnâmesi*, TSMA. No: 8342. M. Emin Paşa ise, lâyihasında Yemen'in San'a ve Asir adıyla iki vilâyete ayrılmasını tavsiye eder (vr. 2a).

حدثنا سفيان قال حدثنا ابو الزناد عن الاعرج عن ابى هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم اتاكم اهل اليمن هم الين قلوباً وارق افئدة الايمان يمان والحكمة يمانية والجفاء والقوة وغلظ القلوب فى الفداين اهل الوبر عند اصول اذنان الابل من ربيعة ومضر انتهى الحديث¹⁷.

manâ-yı latîfi Yemen ahâlîsinin rakîkü'l-fuâd ve leyyinü'l-kalb oldu-
ğu teyîd ile ve bu misillü ahlâk-ı hamîde ile muttasıf bulunan kesâ-
nın mutî olacıkları vâreste-i kayd-ı istibâhdır.

İkinci delil

Her beldede âsâyişi muhâfaza etmek üzere lâzım gelen mahal-
lere karakollar vaz'ı âdât-ı câriyeden iken San'a ve Hudeyde ve sâir
bilâd-ı Yemâniyye'de ebvâb-ı beldeden başka mahalde karakol bu-
lunmadığı halde nizâmât-ı seniyyeye muhâlif harekât ve cinâyât ve
sirkat gibi şeylerin vilâyât-ı sâireye nisbetle ekall-i kalîl (8a) vukû
bulduğu ahâlînin ahlâk-ı hasene ile muttasıf olduklarına delâlet
eder.

Üçüncü delil

Yemen vilâyet-i celîlesinde îade-i âsâyişden mukaddem San'a
ile civâr kazaları şeyh Muhsin Muğbiz nâmında bir şeyhin dest-i
tagallübünde buldukları onyedî sene müddetde merkûm şeyh üç-
dört yüzden ziyâde olmayan maiyyeti efrâdıyla bir kıt'a-i cesîmeyi
taht-ı kahr u tagallübünde tutduğu yine ahâlî-i merkûmenin itâat
ve hüsn-i ahlâkına delâlet eder.

17 Tercümesi: «Ebû Hüreyre'den rivayet olunduğuna göre Rasûlullah (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle buyurmuşlardır: Size Yemen'liler geldi. On-
lar, kalpleri pek yumuşak ve gönülleri pek nazik kimselerdir. İman Yemen'li-
dir. Hikmet de Yemen'lidir. Kâbalık, sertlik ve katı kalplilik ise develerin kuy-
rukları dibindeki yaygaracı bedevilerde, Rebî'a ve Mudar kabilelerindedir.» Ye-
men hakkındaki bu hadis bazı farklı rivayetlerle hadis kitaplarında mevcuttur.
Meselâ bk. Zebidî, *Sahih-i Buhari Muhtasar-ı Tecrid-i Sarih Tercemesi* (Müt.
Kâmil Miras), Ankara 1977, c. 10, s. 387, hadis no: 1652; *Sahih-i Müslim Ter-
cemesi ve Şerhi*, (Müt. Ahmet Davudoğlu), İstanbul 1973, c. 1, s. 288-296.

Dördüncü delil

Kıt'a-i mezkûrede îade-i âsâyiş ve mahkemeler tesîs buyurulmayalıdanberü ahâlden hiçbir kimse âsitâne-i aliyyeye gelüp memûrinden ve mehâkimden teşekkî ve hattâ bir davâ fasl olunduktan sonra kimesnenin istinâf ve temyîze mürâcaat etmediği ahâlinin itâat ve inkıyâdlarına delildir. Ve eğer bunların âsitâne-i aliyyeye adem-i mürâcaatları bu'd-i mesâfeden neşet eylediği zu'm olunursa bunun arz-ı hâlleri takdîmiyle dahî icrâ olunacağı bedîhî olup maa hâzâ bunu dahî yapmıyorlar.

(8b) Beşinci delil

Dâ'îlerinin kıt'a-i mezkûrede bulunduğum müddetce gerek taraf-ı velâyet-penâhî ve gerek memûrîn ve mecâlis-i sâire tarafından ahâliye tebliğ olunan evâmir hüsn-i telakkî ile kabul olunup itâatda zerrece kusûr eylemezlerdi. Hatta Dersââdet'den San'a'ya ibtidâ-yı azîmetimde beş sâat mesâfede birçok adamların gelmekte olduğunu görünce bir de ne baksam her iki adam omuzlarına uzun birer direk hâmil oldukları halde gitmekte olduklarını dahî görünce keyfiyeti ve direklerin kimin malı olduğunu suâl eylediğimde kendülerinin kazâ kâim-makâmı tarafından aldıkları emr üzerine mezkûr direkleri San'â'ya götürmekte olduklarını beyân eylediler. Ancak bu direkleri bunlar San'â'ya kadar götürmeyüp köyden köye teslim ederek ve her köy ahâlisi diğer köye îsâl edüp bu vechile götürüleceği anlaşıldı. İşte bu derece külfeti ihtiyâr eden ahâlinin ne sûretle mutî olduğu bedâheten malûm olur.

Onikinci bend

San'â'ya üç konak mesâfede kâin Dîmût ve Şâr nâm mahallerde (9a) o taraflarca müddeî tabîr olunan Şerefüddîn nâm şeyh kendinin şerâfetinden ve necâbetinden bahisle Yemen'in emîr-i şer'îsi ve hâkimi olduğuna dâir dâhil-i vilâyetde bazı kazâ ve kurâya mekâtîb* tahrîr u tesyâr ve kendi emâretini bi't-tasdîk itâat-ı devletden nükûl eylemeleri gibi şeyler tefevvüh ile ezhân-ı nâsi teşvîş ve câdde-i itâatdan râdde-i şekâvete sevk etmektedir. Ve müddeî'-i merkûmun maiyyetinde bulunan kesânın bir çoğu fukahâ nâmiyle bir

* Metinde مكاتب olarak yazılmış olan bu kelimenin doğrusu مكاتب olmalıdır.

takım müteveccib adamlar olup devlet-i aliyyenin asâkir-i muntazamasına ikâl-ı câl olan toplanına tâb-âver mukâvemet olamayacaklarını bildiklerinden yalnız şimdilik mükâtebât ve ifsâdât ile iktifâ ediyorlar. Hattâ mûmâ-ileyhden bundan birkaç ay mukaddem Havalan Kabâili meşâyihine

و يا قوم مالي ادعوكم الى النجاة وتدعوتى الى النار . تدعوتى لا كفر بالله

واشرك به مالى لي به علم وانا ادعوكم الى العزيز الغفار .¹⁸

âyet-i kerîmesiyle bed olunmuş bir mektub gönderüp ve mektûb-ı mezkûrun mündericât-ı vâkı'asından bazısı şu vechile idi ki «sizler kendinize civâr olan mahallere hücûm ediniz ben de sâir tarafından asâkir-i Türkiyye üzerine hücûm edeceğim. (9b) çünkü Türkler şeref-i İslâmîyyetden bî-behredirler.» Ve yine bir takım sebükmeğazân avâmı iknâ zımında îrâd eylediği cümle-i delâilinden biri de «Kıt'a-i Yemânîyye'de meyhâneler küşâd olundu. Herkesin bî-mehâbâ mahall-i mezkûre girüp çıkmaları ve fi'l-i zinâ men olunmuyor. Bunlar şîâr-ı islâmîyyete muğâyirdir» deyü tahrîr olunmuşdur. Ve müddeî-i merkûm bu esnâda zuhûr etmiş bir adam olmayup eskidenberü mevcûd olarak hattâ devletlü Asım Paşa hazretlerinin zamanlarında bir iki tabur asâkir-i şâhâne şeyh-i merkûmun der-desti zımında i'zâm kılınmağla asâkir-i şâhânenin vurûdu mesmû'ı oldukça tevâbîyle berâber firâr eylemişdir.

Onüçüncü bend

Yemen ahâlîsinin cümlesi zeydiyyü'l-mezheb olduğuna dâir el-sine-i nâsda deverân eden şâyiât bî-asl u esâs olup ancak Yemen'de her kıt'anın mezhepleri muhtelif olup yökse umûmu zeydiyyü'l-mezheb değildirlir. Şöyleki Hudeyde ve Tihâme cihetlerinde ekser ahâlinin mezhebi şâfiî ve hanbelî ve bazı zeydî ve Ta'izz kıt'ası şâfiî ve

18 *Kur'an-ı Kerim*, XL/41-42.

41. «Ey kavmim, benim (karşılaştığım) bu hal nedir? (Çünkü) ben sizi kurtuluşa davet ediyorum, siz beni ateşe çağırıyorsunuz!»

42. «Siz beni Allah'a küfredeyim, (rubûbiyyetini) hiçbir suretle tanımadığım nesnelere O'na ortak tutayım diye çağırıyorsunuz. Ben ise sizi O mutlak Kâdir'e, O çok yarlıgayıcıya davet ediyorum.»

H.B. Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim*, İstanbul 1969, c. 2, s. 845.

zeydî ve Asîr kıt'ası şâfiî ve San'a ve etrâfı umûmen zeydîdir¹⁹. Zeydiler dahî iki kısım olup biri hazret-i (10a) Ali muhabbetinde mütevaggil, ikincisi gayr-ı mütevaggil olarak mezhebece sünñflere karîb ve devlete meyyâldirler.

Ondördüncü bend

Yemen vilâyetinin vüs'at-i arâzî ve kesret-i nüfûsu hakkında bâlâda zikr ü beyân eylediğimiz vechile: bu kıt'anın vâridât-ı mâliyesi üç vâlî idâresine gayr-ı kâfidir diyerek itirâz olunursa, Yemen kıt'asının idaresi mihver-i lâyıkında deverân eder ise, iki üç seneye kadar vâridâtı bir kaç kat tezâyüd edeceği meczûm olduğu cihetle şimdilik Hicaz'a terk olunan Yemen gümrüğünün yine Yemen vilâyetine iâde olduğu sûretle idâresi mümkün olacağı bî-ıştibâhdır. Bundan maadâ Avrupa'ya giden kahve hâsılâtının rüsûmu yüzde bir alınır. Eğer rüsûm-ı mezkûre yüzde üçe iblâğ olunması câresine bakılır ise, vâridâtı Yemen masârifâtına tekâbül edebilir. Çünkü kahve mahsûlü pek ziyâde olup bunun ağılebi Avrupa'ya gidiyor.

[Üçüncü Fasl]

Onbeşinci bend

San'a ile Asitâne-i Aliyye'nin emr-i muhâbere-i telgrâfiyyesi hususunda pek suûbet (10b) çekilmektedir. Şöyle ki Dersaâdet'den Yemen vilâyetine çekilen bir telgraf doğruca San'â'ya gitmeyüp İngiltere'nin taht-ı idâresinde bulunan Aden vilâyetine çekilerek Aden'den San'â'ya sâ'î vâsıtasıyla oniki günde vâsil olup ol-vechile Yemen vilâyetiyle bir muhâbere-i telgrâfiyye bir ayda icrâ olunuyor. Halbûki Asitâne'den Aden'e kadar imtidâd eden telgraf hattı Aden telgraf hattının rabt olduğu takdirde emr-i muhâberenin Hudeyde telgraf hattı vâsıtasıyla bir anda San'â'ya vüsûl bulacağı be-didârdır. Ve eğer bu sûret mümkün olamaz ise, Afrika kıt'ası dâ-

19 Yemen'de mevcut mezhepler hakkında lâyihalarda şu bilgiler vardır. A. Ziya (*aym eser*, vr. 27b)'ya göre Tihame şâfi'i, San'a İsmâilî, Zeydî, Cebel-i Rayme, Taizz, Adin şâfi'i, Aden'in bir kısmı şâfi'idir. Hasan Kadri (*aym eser*, s. 11 ve 24) ise Hanefî, Şâfi'i, Zeydî, Davudî, Vahhabî mezheplerinin bulunduğunu, Cibâl-i Yemen Zeydî, Tihame şâfi'i olduğunu yazar. İbrahim, Yemen'in çoğunluğunun Zeydî, azının Şâfi'i mezhebine bağlı olduğunu, İsmâilî fukahasının Yâm'da ikamet ettiğini kaydeder, s. 60.

hilinde ve Mısır idâresinde bulunan Massava kasabası Bahr-i Ahmer'in sâhil-i garbisinde ve Hudeyde'nin karşusunda vâki' olmağa Hudeyde'den bir telgraf mezkûr Massava telgrafına ilsâk olunmak dâhî kâbidir²⁰.

Asitâne-i Aliyye'den Yemen vilâyet-i celilesine nasb ve tayîn buyurulan memûrîn evlâd-ı arabdan veyâhud lisân-ı arabîye lâyi-kiyle vukûfu bulunan zevâtdan (11a) olmaları

وما ارسلنا من رسول الا بلسان قومه.²¹

âyet-i kerîmesi delâletiyle lüzûm-ı hakîki tahtında iken memûrîn haklarında bu kâide hasbe'l-imbân mer'iyü'l-icrâ ise de umûmiyetle bu kâideye riâyet olunması elzem umûrdandır²².

Onyedinci bend

İkinci fasılda ahvâli beyân olunan Şerefüddîn nâm müddeînin nâire-i fesâdı itfâ olunmak lâzimedendir. Ve bu bâbda olan efkâr-ı âcizânemi beyâna müsâraat eylerim. Şöyle ki müddeî-i merkûmun fesâdının önünü almak bir kaç sûrete menût ve mütevakkıf olup bunlardan biri Yemen ahâlî-i mütehayyizânından birkaç zevât bu-ruya celb ile ba'de't-taltif nezd-i müddeîye i'zâm ve müddeî-i merkûmu nesâyih-i lâzime ile ilzâm eylemeleri veyâhûd taraf-ı devlet [den] müddeî-i merkûma mikdâr-ı münâsib maâş ve rütbe ihsân ve i'tâsı yâhûd diğere sûretle dâire-i inkiyâda alınması mümkündür²³.

Onsekizinci bend

Yemen vilâyet-i celilesinin birkaç vilâyete taksîm ve tefrikinde husûle gelecek (11b) menâfiden biri de her vâlî kendi dâiresinde

20 A. Ziya, eserinde Hudeyde'den San'a'ya, San'a'dan Taizz'e, Taizz'den Hudeyde'ye, Hudeyde'den Zebid, Beytül-fakih ve Luhayyeye telgraf yolları olduğunu yazar. (vr. 32b)

21 *Kur'an-ı Kerim* XIV/4. «Biz hiçbir peygamberi kendi kavminin dilinden başkasıyla göndermedik ki (emr olunduklarını) onlara apaçık anlatsın...»

Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, İstanbul, 1969, c. 1, s. 376.

22 Ayrıca bk. İ.S. Sırma, *Yemen İsyanları*, s. 112.; M. Emin Paşa, lâyihasında çocuklara türkçe öğretilbilecek okulların açılmasını tavsiye eder. (vr. 4a).

23 H. Halid Bey'e göre, isyanların önemli bir sebebi mezhep taassubundan çok halkın maişetini temin edememesidir. Bunların da hizmete alınmaları, devlete yardımcı olmaları açısından yararlıdır. (s. 26). Ayrıca bk. M. Emin Paşa, vr. 3a-b.

Biz, gönderdiğimiz resulleri ^{mutlaka} gönderdikleri (kavmin) toplumun dili üzere gönderdik.

bulunan müddeî ve meşâyih ve fukahâ gibi eşhâs-ı muzırranın birer ikişer def'-i makâsıdlarına sarf-ı himmet ederek az vakitte kıt'a-i mezkûre mamûr ve âbâdân olur. Ve bu sûretle Yemen vilâyetinde feth olunmamış mahalleri elde edilmiş bulunur.

Ondokuzuncu bend

Asîr ile San'a beyninde bulunan sâlifü'l-beyân Sa'dâ memâliki cüz'î himmetle taht-ı itâat ve inkiyâda alınmak mümkün olduğu ve o esnâda birkaç şeyh tarafından makâm-ı vilâyete takdim kılınan birkaç mektublarda asâkir-i şâhâne ol taraflara sevk ü tesyîl kılınur ise kendi taht-ı emrlerinde bulunan bilâd ü kurâyı taraf-i devlet-i aliyyeye terk ve teslim edeceklerini beyân eylemişler ise de o esnâda asâkir-i şâhânenin sevkî masârif-i kesîreye muhtâc olduğundan vakt-i âhere talîk olunmuşdur. Ve diğer mâni dahî kuvve-i mevcûdenin taht-ı idârede bulunan Ka'tabe kıt'asının emr-i muhafazasına lüzûmu derkâr olduğundan sâir mahalle ifrâz ve sevk olunacak kuvve-i mevcûde olmadığı sebep olmuşdur. Hâsıl-ı kelâm Sa'da memâliki cüz'î himmetle taht-ı itâate dâhil olacağı zikr olunan mektublar (12a) mefâhîminden istidlâl olunur.

Yirminci bend

Bâlâda beyân olunduğu vechile Yemen vilâyet-i celilesi üç vilâyete²⁴ tefrik olunduğu sûretde Ta'izz cihetinde bulunan Yâfi' nâm belde dahî taht-ı itâat-ı devlet-i aliyyeye idhâl kılınarak bu vâsıta ile Hadramût'a kadar yol açılıp ve Hadramût ile emr-i ticâret teshîl kılındıkda sâye-i hazret-i şâhânede müstazıl olan ahâlî mâl ve cânıyla her vechile emîn ve refâh ve saâdet-i hâle nâil olduklarını gören memâlik-i mütecâvire ahâlîsi dahi bi't-tav' ve'r-rızâ taht-ı inkiyâd-ı devlet-i aliyyeye dehâlet edecekleri bî-istibâhdır. Hadramût ve o civarda bulunan memâlik ve buldânın mecmûuna Hadramût kıt'ası derler. Yemen kıt'asının nısfı kadar cesâmet-i arzıyyesi vardır. Ve el-yevm emr-i idâresi meşâyih nâmiyle bir takım eşhâsın yed-i tasallutunda bulunup ancak deniz cihetinde olunan sevâhil ve bilâd ya'ni Şihr ve Mukella gibi bilâdın şeyhlerine İngiltere Devleti tarafından müdahale olunmakta ise de bilâd-ı dâhiliyyesi yâni Tebrem ve Habye

24 Bk. dîp not: 16.

kıt'alarının hâkimlerine İngiltere devletinin kat'â müdâhalesi (12b) olmadığından mâ'dâ işbu Tebrem ve Habye şehirlerine kurbiyyetleri hasebiyle dâimâ San'a tüccâr kâfileleri gidüp gelmektedir.

Yirmibirinci bend

Yemen kıt'ası ahâlî-i mütehayyızânından birkaç kişi Deraliyye'ye celb ile taltif olunmak fâideden hâlî değildir. Zirâ merkez-i saltanatın ve ahâlîsinin sâye-i hazret-i hilâfet-penâhîde ne sûretle mazar-ı envâr-ı ma'dalet olduklarını kendülerine göstermek ve makâm-ı hilâfet-kübrâyı bildirmek demek olmağla avdetlerinde kendü hemşehrilerine gördüklerini söyleyecekleri emr-i tabî'i[dir]. Binâenaleyh fâide-i adîdesi olacağı nezd-i üli'l-ebârda hafî değildir.

Aden hakkında ma'lûmât-ı ahîre

Aden nâm mahallerinin mevki'leri mühim bir nokta bulunmuş olduğundan İngiltere devleti tarafından mütemâdiyen İslâm beynlerinde ikâ'î melhûz bulunan ve siyyemâ mahall-i mezkûrun civârı ahâlîsi İslâm bulunup ve Devlet-i Aliyye'ye tâbî' buldukları ve dâima Devlet-i Aliyye'ye ed'îye-i hayriyyede bulunarak ve bâ-husûs Hadramût ve Maskat ve Afrika cihetinde Zeyla' ve Havkel nâm mahallerin inde'l-iktizâ ol (13a) havâlîlerde vukû'î melhûzâtından bulunacak mevâdd-ı muzırranın devlete ihbâra arz olunmak üzere mezkûr Aden nâm mahalde Devlet-i Aliyye tarafından bir şehbender nasb u ta'yîni umûr-ı mühimmeden bulunmuşdur. Ve lüzûmunu te'yid eden edilleden biri Aden nâm mahallin Yemen'e ittisâl ve kurbiyyeti cihetle Yemen tüccârı dâimâ Aden ile te'âtî-i istigâl-i ticâret etmekde buldukları cihetiyle Aden'de Devlet-i Aliyye tarafından orada bir memûr bulunduğu halde menâfi-i azîme husûle geleceği derkârdır. İkincisi Afrika cihetinde Bâbü'l-mendebe meşhûr nâm mahalde İtalya devleti tarafından Assab nâmiyle bir mahal istihsâl ve kendüsüne mevki' ittihâz ederek ve mahall-i mezkûr Zeyla' ve Savmel? nâm mahalle karîb bulunmuş olduğundan ve orada mevcûd ahâlî-i İslâm olduğundan mahall-i mezbûrda bir şehbender ta'yîni fâideden hâlî değildir. Üçüncüsü hâl-i istikbâlde ya'ni bundan sonra İngiltere devleti tarafından Yemen cihetine müdâhaleye teşebbüs olacak olur ise ol-vakt Aden tarafından Yemen'e esliha ve mühimmât-ı sâire idhâline muvaffak olunacağına binâen vukû bu

mal
ani
mali

lacak ahvâl-i vâkı'adan hin-i iktizâda haber vermek üzere şimdiden orada şebbender bulundurulması ehemmiyeti âşikârdır. (13b) Eğgerçi Aden'de bulunan Hasan Ali Bey mevcûd ve devlete vukû'âtı ihbâr ve ma'lûmat verebilir denilecek olur ise mîr-i mûmâ-ileyh dahî ticâr bulduğundan kendüsünün ticâretiyle meşgûl bulunup yalnız Dersaadet'den aldığı telgrafların cevâbını i'tâ etmekden başka bir re'y icrâ eylememekte bulunmuş ve İran devleti tarafından şebbender mansûb olduğuna mesmû-ı bulunduğu ve ticâretinin menâfi'ine iğtirâren diğer işe müdâhale etmeyeceği nasıl ki muhakkaktır. Oramın ahâlîsi İslâm olduğundan o cihet ahvâl-i vâkı'asının ale'd-devâm tedkik ve tefahhüsiyle taraf-ı Devlet-i Aliyye'ye haber verilmesine memûr-ı mahsûs lâzımdır.

H â t i m e

Bu dâ'î-i dîrîneleri Yemen kıt'asının fevkalâde bir ehemmiyetle kâbil-i ıslâh ve şâyân-ı i'mâr-ı felâh olduğunu müşâhade eylediğime binâen her mebhasden birer nebze arz ile işbû mecmû'ayı tanzîm ve tahrîr eyledim. Eğer mazhar-ı hüsn-i kabul-i evliyâ olur ise her mebhasinde başka başka tafsîlât ve izâhât ve delâil-i muhassenât ibraz ve ityân kılınmak bir emr-i yesîr olduğunu arz u beyân eylerim.

ed-dâ'î

Yemen vilâyeti mülgâ mahkeme-i

istinâf reisi sabık

Muhammed Hilâl

II. Lâyihanın metni :

- 1a) Eser-i Muhammed Hilâl reis-i mahkeme-i istinâf-ı vilâyet-i Yemen sâbık
- 1b) Devlet-i Aliyye'nin zîr-i idâresinde olan Yemen ahâlîsi iki buçuk milyondan ibaretdir. Yemen'in ekser yerleri dağlık olduğu halde ahâlîsinin kesreti sebebiyle dağların zirvesine varıncaya kadar zirâ'at ederler. Şiddet-i harâretin hüküm-fermâ olduğu bir yere dokuz-on saat mesâfede bulunan diğer bir mahalde şiddet-i burûdet bulunmak keyfiyeti şâyân-ı taaccübdür. - Bu sebeble ba'zı mahallât-ı bârîdede Dersaadet karpuzundan daha

büyük kübbâd yâ'ni ağaç kavunu ve tarinç ve büyük limon ağaçları bulunduğu gibi mahallât-ı hârrede hurma ve temr-i hindî ve mu'tedil yerlerde kahve ağaçları bulunur. Bazı mahallerde kışda hiç yağmur yağmayıp Şubatta bile bir parça yağar ise de pek cüz'îdir. Asıl yağmurun vakti yaz mevsimine müsâdif olmakda bulunduğu için senede iki veya üç def'a mezzû'ât ekilüp hâsılâtı alınmaktadır.

Yemen'in mütemeddin olan beldelerinin hânelerinin beş-altı tabakayı hâvi olmakda ve yalnız birinci tabakası taşdan bina olup kusuru kerpiçden yapılmaktadır. Dâhilen bu hânelerin duvarları kireç ile (2a) sıvanmış ise de hâriçleri ya'ni dış duvarları kâmilen sıvanılmayıp yalnız pencerelerinin etrâfı sıvanılmışdır. Mezkûr hâneler eskiden binâ olunmuş olduğundan ekserisinin en büyük pencerelerinin bir arşun tûlu ve olkadar arzı bulunup iki tarafı açık olan bu odada nihâyet bu küçük-lükle beraber iki-üç pencereden ziyâde bulunmadıktan başka bu pencerelerin camlısına tesâdüf etmek dahî pek nâdir olup cümlesi tahta kapaklıdır. Hele bu pencerelerin üzerleri pek tuhaf olup bunların üzerine ve odanın pencere bulunmayan yerlerine mermere müşâbih ve gâyet seffâf bir parmak kalınlığında bir nevi beyaz taş kullanılmakta ve bir ışık yandıği vakit bu deliklerden mütehassıl manzara dışarudan gâyet latîf görünmektedir. Bura mi'mârcılarının mahâreti nihâyet derecede olup meselâ bir câmi veya hamam kubbesini iskelesiz bina ve beş-altı hanenin sath-ı arza karîb olup rutûbet vesâireden dolayı müşrif-i harâb ola en aşağı katını ya'ni sath-ı arzdan dört-beş arşun mikdarını üst tarafına bir halel îras ettirmeksizin yıkup kâimen ta'mir etmek gibi hakikaten garâibden ad edilmeğe şâyân-ı mahâretleri vardır. Hanelerin tefrîşâtı ise odanın kapu tarafından ma'dâ üç tarafına envâ-i basmalarla müzeyyen bir perde koyarlar ki bu perdelerde her halde yirmi kadar basma parçaları bulunur. Basmaları tak-sim etmek parça alup tasarruf etmek efkârından ilerî gelmeyüp mecerred odaları daha ziyâde ziynetlendirmek için basmaları parça parça alup ve birbirine diküp odanın etrafına asdıkları gibi yasdıkları dahi beş-altı parça basmadan (2b)

dikilmiş olduktan başka ale'l-âde bir yasdık koymakla iktifâ etmeyüp birbiri üzerine ve önüne olarak iki ve ba'zen üç yasdık koyarlar ki o sûretde zâten alçak bulunan oda duvarlarının yarısı bunlar ile mestür kalıyor. Rafların üzerine dahi şişe ve bardak ve cam parçaları gibi ba'zı şeylerle odanın ortasından âlât-ı müzeyyeneden ma'dûd bir de ayaklı sarı tepsi ve o tepsinin üzerine birkaç nargile ile beraber buhurdanlık vesâire vaz' ederler.

Ahâlinin melbûsâtına gelince; Şehirlerinde bâzen bulunur ise de kabâilinde don giyen bulunmaz. Fakat nisâ tâifeleri ma'mûlât-ı mahalliyeden olarak mâi Amerikan bezinden don giyerler. Ve bu bezin boyası vücudlarına çıkmaz ise makbul tutmazlar. Kabâil mâi bezden bir büyük gömlek giyüp ânun altına dahi ya'ni belden aşağıya kadar bir fota sarup bu fotanın başına ya'ni beline kuşak makamına kâim olmak üzere cenbiye ta'bir olunan bir nev'i hançeri bağlarlar. Bu cenbiye üç-dört parmak arzında ve birbuçuk karış tûlünde olup kılıfı halis gümüşle pek güzel bir sûretle yapılmıştır. İşbu kılıflar dahi her bir aşiret ve mevki'a göre ayrı ayrı şekillerle yapılır. Ba'zı kabile cenbiyeleri kılıfının tulu bir arşundan ziyade ba'zıları eğri ve ba'zısı da müstakîm olduğundan bir adamın cenbiyesinden Yemen'in kangî kabile ve kangî yerinden olduğu bilinür. Bu cenbiyeleri gerek kibâr ve gerek sığâr altı-yedi yaşında bulunan çocuklar bile takmaktadır. Fakat pek ufak olan çocukların cenbiyeleri çocuğun istediği vakitte çıkarmaması için çivilenür. Esnâf-ı ahâli dahi bir entâri giyüp omuzlarına bitâneyi atarlar. (3a) Ve kışda bitânelerle başdan ayağa kadar sarılırlar. Çocukların boyunlarına demürden pek ince bir takım silsileler takarlar ki bunlar çocuk on-oniki yaşına girinceye kadar boynunda kalur. Ahâli bakır isti'mâl etmezler. Gerek tencereleri ve gerek sahanları bir nev'i taşdan olup kırıldıkça çivilemeye mahsus adamlar ki ba'zı tencereler on def'a kırılıp çivilendiği halde yine isti'mâl edilür.

Gerek San'alılar ve gerek sâir mahaller ahâlisi vakt-i zevâlde hânelerine çekilüp yemek yedikden sonra kât çiğnerler. Bu kât âs yâhud zeytûn yapraklarına müşâbih bir yaprak olup

neff'ini iddiâ ederler. Yemen ahâlisi ale'l-umûm kahve kabu-
 ğunu ziyâdesiyle ve ifrat derecede iġerler ya'ni herbiri gün-
 de yirmi çay fincanıyla iktifâ etmez. Asıl hâlis kahveyi ise
 aslâ isti'mâl etmezler ve içmezler. San'a ile sâir cebellerde inek
 ve öküz ve develer kendürlüklerinden ot vesâire yemeyüp
 erkekler ve karırlarla çocuklar kasab denilen bir kuru sap
 üzerine tâze yoncayı sarup hayvânât-ı mezkûrenin ağızlarına
 tıkarlar. İneklerin herbirinin arkasında iki karış irtifâ'ında
 birer hörgüç bulunmaktadır. Zeytûn ve neft yağlarını çı-
 karmak için mevcud bulunan değirmenler develerle döndü-
 rülür. Bu değirmenler acib bir şekildedir. Yemen'de âlât-ı tarb
 davul ve zurnâdan ibâretedir. Bunları da ancak erkekler isti'mâl
 ederler. Bir cemiyette davul ve zurna çalındığı vakit onların
 nağmeyle bilcümle hâzır bulunan erkekler raks ederler. Raks-
 ları birbirinin ellerini tutup topalın yürüyüşü gibi (3b) gâh
 ilerüye ve gâh arkaya dönüp davula salarak raks ederler ki bu
 raksları gâyet acib ve müdhikdir. Mütemeddinlerin davulu
 ufak ve uzun olup sallandıkça nağme icrâ etmek için dâhiline
 gümüşden yüzük koyarlar. Şarkıları dahi kürd esvâtıyla
 Fransa şarkılarına müşâbih bir sûrette ve kendilerine mah-
 sûs bir üslûbdadır. El-hâsil âlât-ı tarb bütün bütün gayr-ı
 mevcûd olduğu gibi esvât-ı hasene dahi külliyyen mefkûddur.
 Dügünlerde güyeğû* yatsu namazından sonra önünde birtak-
 kım saflar teşkil ve meş'aleler ikâd olunduğu ve tâife-i nisâ
 gibi başından ayağına kadar kapalı olarak yalnız gözleri açık
 bulunduğu halde hanesine gönderilür. Eve yaklaştıkça güye-
 ğünün ekâribinden adamlar gelerek ehlen ve sehlen ve merha-
 bâ kelâmlarıyla tâ sokakdan istikbâline başlarlar. Yemen'in
 her tarafında kıta'ât-ı şâirede bulunmayan birtakım adetler
 vardır. Meselâ Asir'in kasabalarında bile devlete a'sâr verecek-
 leri esnâda a'sârı ba'de'l-i'tâ bir nisf-ı âher ifrâz ve ihtiyâr
 meclisinin taht-ı idâresinde olmak üzere bir sanduk-ı mahsûsa
 verirler. Eğer o kasabada bir âdamın ekine mahsûs olan hay-
 vanı telef olur veyâhûd katl u cinâyet vâki' olup da diyetinin
 tesviyesi icâb eder veyâ birisi fakr u zarûrete düçâr olarak âna

davula
salarak

lokal
sigorta

* güveyi, damad.

i'âne verilmek lâzımgelür ise hepsi bu sanduk-ı mahsûsdan tesviye edilür. Her kasabada bulunan ihtiyarlar akşam namâzını ba'de'l-edâ câmide toplanup umûr ve menafi'-i umumiyyeye dâir bir takım müzâkerâtda bulunurlar. Bunların mezhepleri şâfiî ve hanbelîdir. San'a ve etrâfı ahâlisinin mezhebi zeydî (4a) ve Hudeyde kıt'ası şâfiî ve hanbeli. Taizz etrâfındakilerinin dahi şâfiî ve zeydîdir. Zeydî tâifesi iki sınıf olup sınıf-ı evvel mütevaggil ve sınıf-ı sâni mu'tedil ve sınıf-ı mu'tedil ise devlete muhibb ve imâm Ali'nin zikrî esnâsında —radiyallahu anh— yerine —aleyhisselâm— derler. Zeydî mezhebi indinde ramazanda terâvih namâzı olmayup kılmazlar. Hatta ramazanda yatsu namazını gece saat beşde kılarlar. Yalnız min cihetin bir güzel âdetleri vardır ki giceleri Kur'ân-ı Azîm kırââtiyle muvâzabat ve iştigâl ederler. Ve ale'l-husûs San'ada bulunan câmi'-i kebîrde bin veya ikibin adamın her birerlerinin önünde ufak bir iskemle üstünde bir Kur'ân-ı Azîm ve yanında bir kandil bulunup sabaha kadar böyle Kur'ân-ı şerif tilâvetiyle meşgûl bulunurlar. Bu ise ekser memâlikde câri olan âdetlere muhâlifdir. Çünkü âdât-ı meşrû'a birinin okuyup diğerlerinin istimâ' etmesi lâzımeden olduğu halde onlar bi'l-aks her biri münferiden okurlar ve bu sebepten olarak herbir câmi'de ikiyüz ve beşyüz ve bin veya daha ziyâde mushaf-ı şerif bulunmak tabiîdir. Gündüzleri dahi işbu minvâl üzere öğle vaktinden akşama kadar okurlar. Ve tüccar ile umûm ahâlinin mağazaları gece sâat sekize kadar açıktır. San'a'da bulunan câmi-i kebîr binâ-ı kadîm olup câmi-i mezkûrun vasatı gâyet vâsi' ve Dersââdetde Sultan Mehmed havlusu cirmine müsâvî ve açıktır. Câmi-i mezkûrun namazgâh mahalli dört rûkûn üzere tertîb olunun erkân-ı erba'ası dahi birbirine muttasıl bulunuyor. Ve kapuların birisinin üzerinde her iki kuş diğer (4b) iki kuşa mukâbil olarak dört kuş resmi bulunur. Bu kuşlar dahi zamân-ı sâbıkda ka'benin harâbına gelen fîl kavminin üzerine musallat olan ebâbil kuşlarının taşdan ma'mûl resimleri olduğu iddia edilmektedir. Tuyûr-ı mezbûrenin hacmi karga kadar olup yalnız kuyrukları kısa ve gagaları serçe kuşunun gagası gibi ufaktır. Ve zeydî mezhebinde cum'a namâzı cevâmî-i müteaddidede ya'ni her câmi-i şerifte

gece
1veye 2

(P)

edâ olunmayup San'âda birçok cevâmi bulunduğ u halde yalnız câmi-i kebirde edâ kılınmakda ve evkât-ı hamse dahî her bir câmi'de edâ kılınmaktadır. Bu icrâat dahî zeydî mezhebinin kavâidindendir. 'İyd-i fitrın müddeti üç gün olduğ u halde kurban bayramı on gündür. Bunun sebebi dahi zilhiccenin on sekizine tesâdüf eden yevmü'n-nüsûr ta'bir olunan mübarek gün olduğ u tahkîkât-ı vâkı'adan anlaşılmalıdır. Bunun hakkında Rasûl-ı Ekrem —aleyhissalâtü ve's-selâm— Ali —radıyallahu anh— hakkında hadîs-i şerifde

على منى بمنزلة السمع والبصرى

ilâh. buyurmuş ve ol gün dahi bayram makâmında bulunmuşdur. Ve o günden sonra bayram hitâm bulup tüccâr ve esnâf dükkân ve mağazalarını açarlar. Tahkîkât-ı âcizâneme nazaran Devlet-i Aliyye, Yemen kıt'asının istilâsından evvel eyyâm-ı mezkûrede kemâl-i ta'zim ve meserretle şenlikler icrâsı âdet-i kadimelerinden bulunup o günlerde dahi ahâli ve hâricden gelen kabâil urbanları hâkim bulunan imam sarayının pişgâhına cem' ile sabahdan ikindiye kadar envâ-ı meserrât icrâ ve hâkim bulunân zât dahi maiyyetinde ahâli ve kabâil-i arabdan mürekkebin yirmi otuz bini mütecâviz eşhasdan ibaret bir izdihâm-ı cesime olduğ u halde belde haricine çıkar (5a) idi. San'a'da bulunan zeydî taifesi iki sınıf olup sınıf-ı evvel mütevaggil ve imâm Ali zikri esnasında —radıyallahu anh— yerine —aleyhisselâm— derler. Yemen kıt'asında icrâ olunan nagâmât çalgı ve zurnadan ibâret olup erkekleri icrâ ederler. Ve cemiyetlerinde davul ve zurna çalındığı halde onun nağmesi üzerine tek mil hâzır bulunan tâife-i zükûr raks etmek âdetlerindendir ve raksları dahi birbirinin ellerini tutup topalın yürüyüşü gibi ki nasıl yere temayül eder gâh ilerüye ve gâh arkaya dönüp topal hey'etinde olarak davula sarılmak ile raks ederler. El-hâsıl raksları âcîb ve gâyet mudhikdir. Nisâları dahi bu şekil ve heyetde bulunup davulları dahi ufak ve uzun olup dahilinde gümüşden yüzük vaz'ederek sallandıkça nâgamât icrâ olunur. Rağnâ ve şarkıları hiçbir memlekete müşâbih olmayup kendülerine mahsus bir usûl üzre kürdlerin esvâtıyla Fransa şarkılarına müşâbehâtı vardır. Hâsıl-ı kelâm âlât-ı tarb olan musiki âletleri bütün bütün ma'dûm olduğ u gibi esvât-ı hasene dahi külliyyen mefkûddur.